

Verso
Irodalomtörténeti folyóirat
2020/2

Szakmai védnökök
Bartók István
Jankovits László
Nagy Imre

A szerkesztőbizottság tagjai
Bozsoki Petra
Laczkó András
Milbacher Róbert
Pálffy Eszter
Pap Balázs
Szatmári Áron

Tördelőszerkesztő
Pap Balázs

Borító
Simor Kamilla

A Lavater-szövegek kontrollfordítója
V. Horváth Károly

Az idegen nyelvű rezümék nyelvi lektora
Maczelka Csaba

Felelős kiadó
a PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
Klasszikus Irodalomtörténeti
és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének vezetője
(7624 Pécs, Ifjúság u. 6.)

szerk@versofolyoirat.hu

Fiziognómia és irodalom
a XVIII–XIX. században

Szerkesztette
Tóth Orsolya

TARTALOM

TÓTH ORSOLYA	
Előszó	7

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

CSOBÓ PÉTER GYÖRGY	
Fiziognómia és antifiziognómia	
Lichtenberg és a „fragmentum-vita”	13
BÓDI KATALIN	
A portrékészítés módszerei Kazinczy életművében.....	61
KUCSERKA ZSÓFIA	
Kire ütött ez a gyerek?	
A szülő–gyerek hasonlóság a genetika kora előtti regényekben	79
ZÁKÁNY TÓTH PÉTER	
A képzelő-erő betegségei	
Kölcsey Ferenc: <i>A' karpáti kincstár</i>	93
VÖÖ GABRIELLA	
Ha a leviatán a textus	
A <i>Moby Dick</i> és az amerikai testtudományok	109

FILLÉRTÁR

JOHANN CASPAR LAVATER	
Fiziognómiai töredékek az emberismeret és az emberszeretet	
előmozdítására I. (<i>Pálfy Eszter fordítása</i>).....	129
JOHANN CASPAR LAVATER	
Fiziognómiai töredékek az emberismeret és az emberszeretet	
előmozdítására II. (<i>Pálfy Eszter és Szolnoki Anna fordítása</i>)	151
GEORG CHRISTOPH LICHTENBERG	
Töredék a farkakról (<i>Csobó Péter György fordítása</i>)	161

KRITIKAI LAPOK

TÖRÖK ZSUZSA	
Az irodalom és irodalomtörténet-írás mibenlétéről	
(Szilágyi Márton, <i>Omniárium: Irodalomtörténeti tanulmányok</i> , Bp., Ráció, 2020.)	169

Előszó

A folyóiratszám címében olvasható *fiziognómia* kifejezést Békés Enikő egyik tanulmánya alapján úgy határozhatjuk meg, hogy az több évszázados története során osztozik azon előfeltevésben, hogy az ember külső jegyeiből, az arcvonásokból, a testalkatból következtetni lehet a „belső” jegyekre, különböző tulajdonságokra, a jellemre, a karakterre. A test és a lélek összefüggéseit kutatja.¹ A fiziognómiai tanok már az ókori keleten is ismertek voltak, az antik hagyomány azonban Püthagoraszt, illetve Hippokratészt tartja számon feltalálójaként. Széles körű elterjedése a hellenizmus korára tehető.²

A fiziognómia-fogalom definiálásának nehézségeit elsősorban az okozhatja, hogy történeti kontextustól és kulturális tradíciótól függ: mit tekintünk egyáltalán jellemnek, karakternek, külső „jegynek”, amit valahogyan „olvasni kell”? Mit gondolunk a testről és a lélekről, nem is beszélve a kettő viszonyáról? S nem véletlenül kerültem a fiziognómiával kapcsolatban a *tudomány* kifejezést. E megismerésforma értékelése a 18. század végén alapvetően megváltozott, s a beharangozott, majd elmaradó státusváltás az újkori fiziognómia kiemelkedő alakjához, Johann Caspar Lavaterhez köthető. A *Physiognomische Fragmente, zur Beförderung der Menschenkenntniß und Menschenliebe* (1775–1778) című nagyívű munkájában a szerző úgy fogalmaz, hogy a fiziognómia hamarosan a „tudományok tudományává válik”.³ Lavater jóslata azonban nem vált valóra, s részben éppen az ő írásait ért bírálatok nyomán válnak közismertté a fiziognómia tudományos rangját megkérdőjelező ellenérvek. Erre utal legjelentősebb kritikusanak, Georg Christoph Lichtenbergnek⁴ a kérdésről írott szatírája, amely az antifiziognomikus gondolkodásmód parodisztikus példája.⁵ E rövid ideig tartó diadalmenetre céloz Umberto Eco

1 BÉKÉS Enikő, *Mutasd az orrod, s megmondom ki vagy, avagy miről írnak a fiziognómusok*, Ókor, 2003/3–4, 58–64, 58.

2 A fiziognómia ókori történetéről magyarul lásd BÉKÉS, *i. m.*, 58–64; ill. VÍGH Éva, *„Természeted az arcodon” I.: Fiziognómia és jellemábrázolás az olasz irodalomban*, Szeged, JATE Press, 2006, 9–30. Válogatás a fiziognómiai irodalomból: *„Természeted az arcodon” II.: A fiziognómia története az ókortól a XVII. századig*, szerk. VÍGH Éva, Szeged, JATEPress, 2006.

3 Johann Caspar LAVATER, *Physiognomische Fragmente, zur Beförderung der Menschenkenntniß und Menschenliebe, I.*, Leipzig–Winterthur, Weidmann und Reich–Steiner, 1775, 55.

4 Georg Christoph LICHTENBERG, *Schriften zum Physiognomik-Streit: Über Physiognomik wider die Physiognomen. Zu Beförderung der Menschenliebe und Menschenkenntniß. Fragment von Schwänzen*, hrsg. Karl RIHA, Gießen, Anabas–Verlag, 1970. Lichtenberg Lavater-kritikájáról: Hans BELTING, *Faces: Az arc története*, ford. V. HORVÁTH Károly, Bp., Atlantisz, 2018, 113–122.

5 Charlotte M. CRAIG, *A Rigid Issue: Lichtenberg versus Lavater = Anthropology and the German Enlightenment: Perspectives on Humanity*, ed. Katherine M. FAULT, Lewisburg, Bucknell University Press, 1995, 70.

szellemes megfogalmazása: „A fizognómia nagyon régi tudomány. Avagy jobban mondva, az, hogy *tudomány* lenne, nem biztos, de hogy régi, az igen.”⁶ Eco írását úgy is értelmezhetjük, hogy szatíráként cselekményesíti a fiziognómia történetét, de nem tekinthetünk el attól, hogy a történet tragédiaként is elbeszélhető: az előítéletek történetével fonódik össze. Cesare Lombroso⁷ fiziognómiai indíttatású, a frenológia eredményeit is felhasználó elmélete szerint például a bűnöző hajlam örökletes, s felismerhető testi anomáliák formájában jelenik meg. Azt sem nehéz belátni, hogy a rasszizmus teóriája is szoros összefüggést mutat a nemzeti fiziognómiával.⁸ Az (el)hallgatás ellen azonban lehetnek érveink, ha célunk nem egy védhetetlen gondolatmenet rehabilitálása, hanem egy diskurzustípus történeti, esztétikatörténeti összefüggéseinek feltárása, s azon érvrendszer ismertetése, amely erre reagálva a külső–belső, test–lélek opozíció újragondolására és részben felszámolására tett kísérletet. Márpedig a célunk éppen ez.

E számunkban elsőként Csobó Péter tanulmányát olvashatják, amely feltárja a Lavater–Lichtenberg vita eszmetörténeti háttérét, részletesen elemzi érvrendszerét. Ez utóbbi szempontjából különösen nagy jelentősége van annak, hogy az argumentáció egyszerre képi és szöveges: a szöveg szüntelenül a képekre mutat, amelyek így az érv, sőt, a bizonyíték státuszát nyerik.

Lavater tanainak egykori elképesztő népszerűsége is indokolja, hogy e munka ne merüljön feledésbe. Graeme Tytler a 19. századi Európában egyenesen „lavateri fiziognómiai klímáról”⁹ beszél. Alapművének 1810-re 15 francia, 20 angol, két amerikai, két orosz és egy olasz kiadása jelent meg.¹⁰ John Graham megfogalmazása szerint a XIX. század elején annyit foglalkoztak vele, hogy az irodalom iránt érdeklődő olvasó aligha kerülhette el a találkozást vele valamilyen formában. A történeti stúdiumok szempontjából az adja a fiziognómiai irodalom jelentőségét, hogy azok az emberábrázolás értelmezését elősegítő forrásszövegeknek tekinthetők, amelyek lehetővé teszik az egyes szövegek/műalkotások dekódolását.¹¹ E lehetőség – ahogy korábban láttuk – egyaránt vonatkozik a verbális és a vizuális reprezentációra. Bódi Katalin *A portrékészítés módszerei Kazinczy életművében* című tanulmánya Kazinczy portré-fogalmát egészíti ki olyan terminusokkal, mint a médiumváltás, az autopszia és a fiziognómia. Ez utóbbi kapcsán elfogadhatjuk, hogy Kazinczy valószínűsíthetően nem olvasta a svájci lelkész fiziognómiai értekezését, ám bizonyosan hatott rá a fent említett „lavateri fiziognómiai klíma”,

6 Umberto ECO, *Az arc nyelvezete*, ford. KUNKLI Enikő, Magyar Lettre Internationale, 2004/nyár, 19, kiemelés tőlem, T. O.

7 Cesare LOMBROSO, *L'uomo delinquente*, Torino, Bocca, 1878.

8 Ebből a szempontból is beszédes Richard T. GRAY kötetének címe: *About Face: German Physiognomic Thought from Lavater to Auschwitz*, Detroit, Wayne State University Press, 2004.

9 Graeme TYTLER, *Physiognomy in the European Novel: Faces and Fortunes*, Princeton, Princeton University Press, 1982, 113.

10 John GRAHAM, *Lavater's Essays on Physiognomy*, European University Studies, 18, Bern, Peter Lang, 1979, 61–127.

11 BÉKÉS Enikő, *Pál apostol fiziognómiája = „Természeted az arcodon” II., i. m.*, 381–414, 381.

ugyanis a portrékban megjelenő fiziognómiai szóhasználat a fiziognómiai gondolkodás (szókinccs és értelmezési keret) 19. század eleji jelenlétéről vallanak.

A kortársak fiziognómiai tájékozottságára következtethetünk a XIX. századi elbeszélő próza esetében is. A XX. század első harmadától egyre több elemzés fókuszált a regény és a fiziognómia kapcsolatára: főként Honoré de Balzac, Stendhal, Émile Zola, valamint Mihail Jurjevics Lermontov életművét vizsgálták e sajátos szempont alapján. John Graham megállapítása szerint a fiziognómiai tanok alkalmazásának elsődleges szerepe a regény műfajában az volt, hogy felmutassa egy karakter valódi/igaz természetét. A homlok formája vagy az arcszín változása leleplezte a szereplő szellemi, illetve morális képességét.¹² E megközelítés lehetővé tette, hogy a szereplők külsejére vonatkozó leírásokat az előre- és visszautalások rendszerében értelmezzék, különös tekintettel a Lavater által kidolgozott fiziognómiai kánonra. A fiziognómiai irodalom ebből a szempontból olyan előzetes tudás, amelynek birtokában – illetve hiányában – az adott szereplő leírását másként ítéli meg az olvasó.

Az európai regénytörténetre vonatkozóan – már csak jelentős hatástörténete miatt is – meg kell említenünk Graeme Tytlernek a fiziognómiai tradíció és a 19. századi regénytörténet kapcsolatát elemző kötetét. Ez alapján elmondható, hogy a fiziognómiai tanoknak már Lavater előtt is fontos funkciójuk volt a szereplők bemutatásában, ám a XIX. század elejétől – részben a lavateri tanoknak köszönhetően – megváltozik a deskripció szerkezete. E változás egyrészt „mennyei” kérdés: a szereplők leírása sokkal részletesebbé válik. Az arc mellett kitérnek olyan jellegzetességekre is, mint a testalkat, gesztusok, beszédhang, kézírás, ruházat vagy a közvetlen környezet ábrázolása. Másrészt Tytler Lavater fiziognómiai szótárának nyomait is felfedezni véli a 19. századi regényben: olyan kifejezésekkel találkozhatunk, mint a kontúr és a szimmetria, illetve hosszasan kommentálják a morális változás hatását a külső megjelenésre. Mindehhez megfigyelései szerint elbeszéléstechnikai módosulás is kötődik: a szereplőt nem kizárólag az egyes szám első vagy harmadik személyű narrátor nézőpontjából látjuk. A deskripció tehát „szétszakadozik”, több szereplő, s arra is akad példa, hogy egy elképzelt fiziognómus nézőpontjából látjuk ugyanazt a figurát.¹³

A magyar regénytörténetből ez a közelítésmód teljes mértékben hiányzott. Éppen ezért volt örvendetes fejlemény nemrég egy olyan monográfia megjelenése, amely többek között a fiziognómiai leírás narratológiai vonatkozásait vizsgálja a XIX. századi magyar regényben.¹⁴ Kucserka Zsófia *Kire ütött ez a gyerek? A szülő-gyerek hasonlóság a genetika kora előtti regényekben* című írása részben most is a lavateriánus fiziognómiai elvek segítségével értelmezi Kemény Zsigmond *Ködképek a kedély láthatárán* című beszélyfüzérét.

Ezt követően Zákány Tóth Péter *A képzelő-erő betegségei* felől közelíti meg Kölcsey Ferenc *A' karpáti kincstár* című novelláját, amelyben az emberi arc leírásának

12 GRAHAM, *i. m.*, 82–83.

13 TYTLER, *i. m.*, 166–181.

14 KUCSERKA Zsófia, *Könyvbe vésett jellemek: Szereplői karakter Kemény Zsigmondnál és a 19. századi magyar regényben*, Bp., Ráció, 2017. A fiziognómiai tradíció és a regénytörténet kapcsolatáról: *Uo.*, 131–155.

is kitüntetett szerepe van. A szerző – a lavateri tanok hatását is figyelembe véve – azt hangsúlyozza, hogy amikor a szereplők éppen aktuális érzelmi változásai bukkannak fel az arc felszínén, akkor sohasem kapjuk annak valódi leírását. Ehelyett mindig az éppen őket figyelő fiktív néző/szereplő látványra adott érzelmi reakciói kerülnek terítékre.

A Tudományos Gyűjtemény rovat zárásaként Vöő Gabriella *Ha a leviatán a textus: a Moby Dick és az amerikai testtudományok* című írását olvashatják. E szerint *A Moby Dick, vagy a Fehér Bálna* elbeszélője láthatóan magabiztosan alkalmazza mindazokat az eszközöket, amelyek a XIX. századi Egyesült Államokban a jellem társadalmi percepcióját elősegítették. A fiziognómiai és frenológiai alapfogalmak pedig részét képezték a mindennapi gyakorlati tudásnak: segítették az eligazodást a demokratizálódó társadalmi terekben és hasznos eszköztárként szolgáltak a prózairodalomban. Bár Lavater rendszere nem tért ki részletesen a nemzeti, etnikai arcok és jellemvonások vizsgálatára, Amerikában a fiziognómiai elemzés a faji sajátosságok felé mozdult el.

A Fillértár rovatban Pálffy Eszter és Szolnoki Anna fordításában először olvashatnak részleteket magyarul Lavater töredékeiből. Válogatásunk a fiziognómiai tradíció legfontosabb fogalmaira koncentrálna, illetve a szemelvényeket igyekeztük a tanulmányok által felvetett problémákhoz igazítani. Végül a 2003/4-es *Vulgo*-szám alapján újraközöljük Lichtenberg *Töredék a farkakról* címen ismert szatírját Csobó Péter György fordításában.

Bódi Katalin, Kucserka Zsófia és Zákány Tóth Péter írásai eredetileg a PTE Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék által 2016 novemberében rendezett *Az arc olvasása? Fiziognómia, fiziológia és antropológia a XVIII–XIX. század fordulóján* című műhelykonferenciájára születtek. A rendezvényt a PTE Bölcsész- és Társadalomtudományi Kara támogatta, amit ezúton is köszönök. Hálával tartozom továbbá Weiss Jánosnak a tanulmányok szerkesztésében nyújtott segítségéért, valamint V. Horváth Károlynak, aki a Lavater-szövegek kontrollfordítója volt. Bár e *Verso*-számot én jegyzem vendégszerkesztőként, kollégáim: Bozsoki Petra, Pálffy Eszter, Pap Balázs és Szatmári Áron segítségével nélkül nem készült volna el. Köszönöm!

Tóth Orsolya